

STUDIA I MATERIAŁY

MICHAŁ KUŚCIŃSKI – PIERWSZY BADACZ GNIEZDOWA

MICHAŁ KUŚCIŃSKI – THE FIRST INVESTIGATOR OF GNIEZDOWO

Maria Magdalena Blombergowa

Katedra Archeologii Historycznej, Uniwersytet Łódzki
ul. Pomorska 96, 91-402 Łódź, Poland

ABSTRACT. The paper presents achievements of Michał Kuściński – the 19th century antiquarian and meritorious investigator of Byelorussia. Kuściński has initiated regular archaeological excavations of the Medieval mound cemetery at Gniezdowo, near Smoleńsk. In archaeological literature on history of the Slavs, this site is quoted as one of the most significant places.

W poznanie dziejów Białorusi poważny wkład wnieśli mieszkańcy tego regionu, których dorobek wchodzi w dziedzictwo kulturowe zarówno białoruskie, jak i polskie. Dorobek tych badaczy znany jest głównie z publikacji rosyjskich, czasem białoruskich, a niektórych także polskich. Są osoby, o których w polskiej literaturze znajdujemy tylko krótkie wzmianki, a ich prace poszukiwawcze i publikacje nie doczekały się głębszego zainteresowania. Do tej grupy należy Michał Kuściński z Lepela.

Michał Kuściński, syn Franciszka, urodził się w 1828 r. zmarł w 1905 r. Ukończył Instytut Szlachecki w Wilnie, a na studia udał się do Petersburga. Na fakultecie prawnym uniwersytetu był kolegą Aleksieja Sergiejewicza Uwarowa, który w sposób znaczący wpłynął na ukształtowanie się jego zainteresowań dziejami własnego kraju, a zatem i badaniami archeologicznymi. W roku 1855, po zawarciu związku małżeńskiego, Kuściński osiadł w swoim majątku Zawidicze w powiecie Lepel w guberni witebskiej¹. Z inspiracji Uwarowa rozpoczął badania archeologiczne nad górną Wołą, Dźwiną i Dnieprem – na terenach, które niegdyś zamieszkiwać miały plemiona Krywiczian. Uwarow spowodował,

¹ Alekseev 1996, s. 116, 117.

że Moskiewskie Towarzystwo Archeologiczne, które w 1864 r. powołał do życia, finansowało niekiedy prace terenowe Kuścińskiego. W latach 1870–1890 prowadził wykopaliska rozkopując kilkadziesiąt kurhanów i dwa grodziska. Badał, jak na owe czasy, systematycznie i prowadził dziennik. Badania te pozwoliły mu na opracowanie mapy archeologicznej powiatu lepelskiego².

Badacz gromadził kolekcje zabytków archeologicznych, zaczynając od kamiennych narzędzi, następnie zbierał zabytki z młodszych epok, głównie elementy uzbrojenia, monety i inne. Zbiorami ze swych badań dzielił się z Moskiewskim Towarzystwem Archeologicznym, część numizmatów podarował muzeum w Krakowie³.

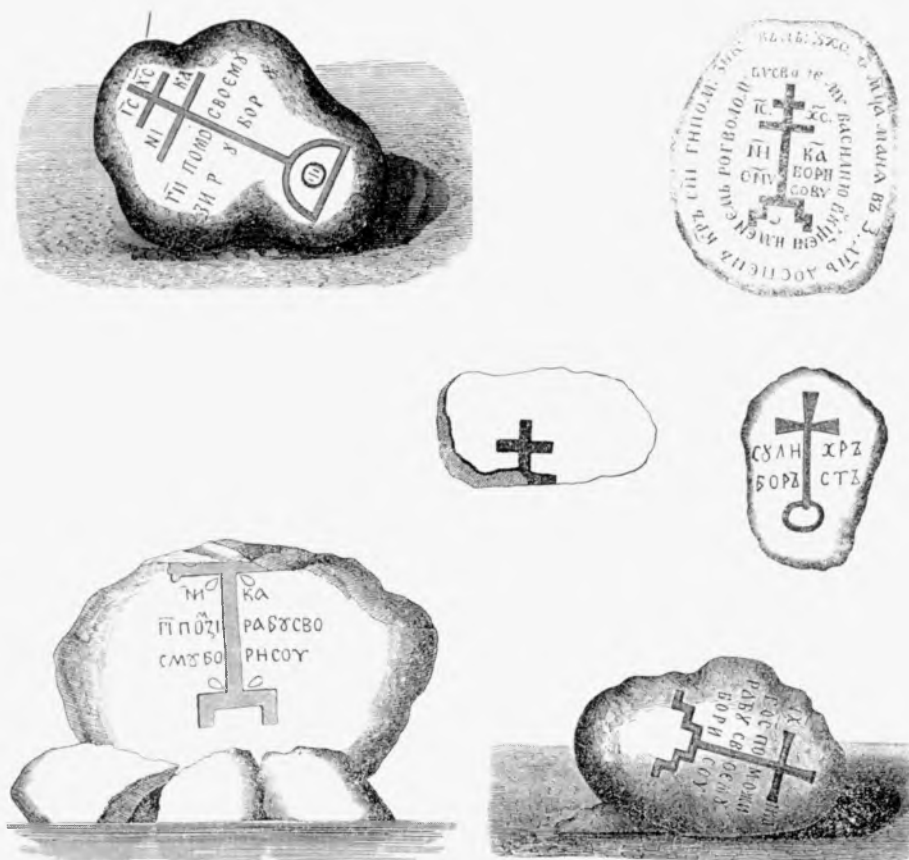
Liczne kontakty Michała Kuścińskiego z Moskiewskim Towarzystwem Archeologicznym zaowocowały wybraniem go na członka tego towarzystwa, najpierw korespondenta (17 X 1867), a następnie czynnego (4 XI 1874). Kuściński brał aktywny udział w Pierwszym Zjeździe Archeologicznym, odbywającym się w Moskwie w 1869 r., zabierając głos w wielu ważnych sprawach. Organizatorzy zjazdu (co stało się później regułą) przygotowując program postawili szereg problemów, które miały być dyskutowane podczas posiedzeń. Uczestnicy zjazdu przedstawiali odpowiedzi w formie referatów, komunikatów lub zabierając głos w dyskusji. Kuściński w obszernym referacie poruszył sprawę kamieni z rysunkami i napisami wydobywanymi z rzek lub odkrywanych na polach na terenie Białorusi. Referat zilustrował rysunkami tych obiektów i rekonstrukcji napisów (ryc. 1). W odpowiedzi na propozycję A. Uwarowa, aby dla dokładności dokumentacji tych kamieni zastosować fotografię, Kuściński przedstawił swój plan zbierania fotografii różnych innych zabytków starożytności. Jego projekt został opublikowany w materiałach zjazdowych⁴. Kuściński planował fotografowanie kurhanów i przedmiotów w nich znajdujących a przechowywanych w prywatnych kolekcjach: widoki dawnych świątyń, ruiny zamków, wyposażenie cerkwi i ikony, stare płyty nagrobne z napisami, a także tak zwane „kamienie dźwińskie” (wydobywane z Dźwiny) i wszystkie inne zabytki, szczególnie gromadzone przez osoby prywatne.

W kolejnym komunikacie proponował Kuściński przeprowadzenie badań archeologicznych pobojuwisk. Zainteresowały go szczególnie pola bitewne z czasów wojen między Polską a Rosją w wieku XVI o Liwonię. Próbę badań już podjął w 1868 r. korzystając z zapisów w kronikach Macieja Strykowskiego, który jako uczestnik tych wydarzeń dość dokładnie wskazywał lokalizację miejsc walk. Tu przytoczył przykład pola Iwanowskoje koło miasteczka Czasznik, gdzie w 1564 r. rozegrała się krwawa bitwa. Kuściński podjął też próbę określenia miejsca bitwy Połocczan z litewskim księciem Mingajło w 1190 r., w rezultacie, której Księstwo Połockie dostało się pod panowanie litewskie.

² A I e k s e e v (1996, s. 116) zanotował informację, że Kuściński przesał taką mapę do czasopisma „Известия Московского Археологического Общества”.

³ „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1893, t. II, nr 2, 3, szp. 47, 48; 1894, t. II, nr 1, 2, szp. 186, 187; 1895, t. II, nr 4, szp. 3.

⁴ Kuścińskij 1871.



Ryc. 1. Kamienie z napisami (wg Kuścińskij 1871)

Fig. 1. Stones with inscriptions (after Kuścińskij 1871)

Michał Kuściński wypowiedział się również w sprawach archeologii pradziejowej. Omówił narzędzia kamienne znajdowane przez niego w guberni witebskiej. Ciekawa jest jego uwaga, że podczas 17 lat badań w tej guberni ani razu nie znalazł narzędzi kamiennych w kurhanach, natomiast często znajdował je leżące luźno na polach, w ogrodach, lasach, nad brzegami rzek i jezior. Niektóre narzędzia wydobyl w trakcie robót ziemnych prowadzonych w pobliżu Lepela i te znaleziska przedstawił na fotografiach (ryc. 2).

W kolejnym referacie omówił obrządek pogrzebowy zaobserwowany w badanych kurhanach w okolicach Lepela i odpowiadał na pytanie organizatorów w jakich miejscowościach Rosji znajdują się kurhany podobne do występujących w Danii i innych krajach skandynawskich. Chodziło tu o kurhany zawierające konstrukcje z płyt kamiennych. Kuściński powołał się najpierw na opisy kurhanów wymienianych przez F. Kruse



Ryc. 2. Narzędzia kamienne omawiane przez Kuścińskiego na zjeździe (wg Kuścińskij 1871)

Fig. 2. Stone tools discussed by Kuściński at the conference (after Kuścińskij 1871)

w „Necrolivonica”⁵, a znanych z guberni znajdujących się na wschodnim wybrzeżu Bałtyku. Powołał się również na informacje francuskiego podróżnika Dubois de Montpeureux o występowaniu podobnych kurhanów w okolicach Szawel i Upity w guberni kowieńskiej. Wykład uzupełnił wyjaśnieniem, że taki kurhan w Kurlandii badał w 1863 r. sekretarz Kurlandzkiego Towarzystwa Naukowego Julii Dering.

Po raz drugi Michał Kuściński uczestniczył w IX Zjeździe Archeologów Rosyjskich w Wilnie w 1893 r. Brał udział w pracach komitetu przygotowawczego, a w czasie posiedzeń referował wyniki swoich badań wykopaliskowych. Na wystawie prezentował mapę archeologiczną powiatu lepelskiego.

Referat M. Kuścińskiego i jego udział w pracach organizacyjnych zjazdu w Wilnie zostały udokumentowane w piśmie „Trudy”. Sprawozdania z badań terenowych, jego artykuły i rozprawki naukowe zamieszczały wydawnictwa Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego⁶, a także wydawnictwa Miłośników Przyrody, Archeologii i Etnografii Uniwersytetu Moskiewskiego. Kuściński utrzymywał również kontakt z polskimi wydawnictwami. Kilka jego artykułów opublikowały „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” w Krakowie⁷; poruszał tam sprawy numizmatyki i omawiał zabytki

⁵ Kruse 1842.

⁶ Kuścińskij 1874, prot. 88, s. 54.

⁷ Kuściński 1893; 1894; 1895.

pochodzące z jego badań⁸. Nazwisko Michała Kuścińskiego figuruje na listach członków Towarzystwa Numizmatycznego w Krakowie z lat 1892 do 1895⁹.

W sprawach archeologicznych kontaktował się M. Kuściński również z Konstantym Tyszkiewiczem, którego zbiory zaczął fotografować z zamiarem włączenia ich do swojej fototeki. Tyszkiewicz natomiast omówił badania archeologiczne Kuścińskiego w swojej publikacji *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej*¹⁰.

Do zasług M. Kuścińskiego należy rozpoczęcie badań wykopaliskowych na cmentarzysku w Gniezdowie. On pierwszy zwrócił uwagę na ten rozległy kompleks i zachęcony przez A. Uwarowa, za zgodą Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego, w sierpniu 1874 r. przystąpił do systematycznych badań cmentarzyska. Rozkopał wówczas 18 kurhanów, i jak zanotował D.T. Awdusin¹¹, „były to pierwsze naukowo rozkopane kurhany ogromnej grupy gniezdowskich kurhanów”.

Gniazdowo to wieś leżąca nad Dnieprem, w odległości około 12 km na zachód od Smoleńska. W jej okolicy znajduje się olbrzymi kompleks osadniczy, składający się z kilku grup kurhanów, trzech grodzisk i osady otwartej. Kompleks ten przyciąga uwagę badaczy, a wykopaliska rozpoczęte w drugiej połowie XIX w. prowadzone są do dziś. Gniezdowo znane jest powszechnie w literaturze archeologicznej, szczególnie często wymieniane w publikacjach z zakresu dziejów Słowiańszczyzny i średniowiecza. Kompleks ten określany jest jako miejsce wymiany handlowej; tu spotykali się kupcy ze Skandynawii i ze wschodu i tu rozwijało się rzemiosło¹².

Michał Kuściński, jak już pisałam, rozkopał 18 kurhanów i tymi wykopaliskami zapoczątkował długoletnie badania na tym ogromnym kompleksie. Pierwotnie niektórzy zainteresowani sądzili, że miało być od 4000 do 5000 mogił. W okresie 100 lat trwających badań rozkopano około 1200 kurhanów, w dużych fragmentach poznano grodzisko i część osad. Wydobyto dużą liczbę zabytków, które do dziś w całości nie zostały opracowane i opublikowane. Obiekty te budzą żywe zainteresowanie i są przedmiotem gorących dyskusji.

Znajdowane zabytki wskazują na rozległe kontakty osiedla zarówno z krajami skandynawskimi, jak i arabskimi. Liczne znaleziska wskazują na pozostałości lub wpływy normańskie. Większość badaczy rosyjskich datuje ten zespół na okres od IX do XI w. Są też głosy mówiące o możliwości przesunięcia początkowej daty tutejszego osadnictwa na drugą połowę VIII w.¹³

Michał Kuściński w trakcie badań odkrył ciekawe pod względem budowy kurhany. To on rozkopał rzadko występujące na tym terenie kurhany posiadające kamienne konstrukcje. Interesujący był też kurhan, którego Kuściński oznaczył numerem 15. Wyróżniał

⁸ Por. także B.a. 1893.

⁹ B.a. 1895, szp. 3.

¹⁰ Tyszkiewicz 1868, s. 27.

¹¹ Awdusin 1967, s. 21–24, tabl. I, II.

¹² Gniezdowo zyskało „sławę” również w kontekście zbrodni katyńskiej, dokonanej na oficerach Wojska Polskiego wiosną 1940 r. Propaganda sowiecka początkowo myliła celowo ich groby z wykopaliskami archeologicznymi tamtejszego cmentarzyska historycznego (*Zbrodnia* 1982, s. 85, 86).

¹³ Jasnosz 1964.

się dużymi wymiarami, obrządkiem pogrzebowym oraz inwentarzem. W kurhanie tym odsłonięto 3 naczynia zawierające spalone kości. Obok jednego z naczyń wbito w ziemię miecz żelazny z rękojeścią w srebrnej oprawie, z drugiej strony naczynia tkwiła w ziemi kopia; w drugim naczyniu była klamra, szczypczyki, buławka z miedzianą rękojeścią, nożyk i kawałek zdobionej kości. Na szyjkę trzeciego naczynia nałożono żelazny naszyjnik. Naczynia stały na płytach kamiennych. Między nimi leżały nożyce podobne do współczesnych, służących do strzyżenia owiec¹⁴. Wymienione przedmioty interesowały wielu badaczy. Miecz po raz pierwszy został opublikowany przez D.N. Anuczina, który zaliczył go do typu E – według klasyfikacji J. Petersena; D.A. Awdusin datuje go na przełom IX i X w.¹⁵ Według A.N. Kirpicznikowa ornamenty występujące na tym mieczu, w znanych mu materiałach z Rosji, pojawiają się tylko w X w. W trakcie konserwacji i czyszczenia omawianego miecza w 1964 r. odczytano napis ULFBERHT. A. Kirpicznikow odkrył napisy również na innych mieczach z Gniezdowa¹⁶. Odczytany napis świadczyć może o zachodnioeuropejskim pochodzeniu miecza, być może z warsztatów nadreńskich. Znaleziony w tym samym grobie grot ma długość 52 cm i krótką tulejkę zdobioną bruzdkami. Podobne groty rzadko występują w Europie Zachodniej. Analogiczny – długości 44 cm – pochodzi z Birki. Znaleziony został w grobie szkieletowym i był wetknięty w ściankę jamy grobowej. Podobny grot J. Petersen zaliczył do typu E i datował na wiek IX. Ten grot jednak różni się od grotu z Gniezdowa i prawdopodobnie nie ma bezpośredniej analogii w rosyjskim materiale. Dla datowania pochówków w omawianym kurhanie ważny jest znaleziony tu naszyjnik żelazny z przywieszonymi młotkami typu „Thora”. Młotki tego typu były w użyciu w końcu X i na początku XI w. Pinceta z jednego z pochówków datowana jest na środek wieku X (ryc. 3).

Zestawiając omawiane przedmioty z towarzyszącą im ceramiką A.N. Kirpicznikow skłonny jest uznać opisywany kurhan za najstarszy w Gniezdowie i datuje go na koniec IX–początek X w.¹⁷ Dodać należy, że W.I. Sizow i A.W. Arcichowskijski wysunęli przypuszczenie, że pochowano w nim wojownika z dwoma niewiastami. Uwzględniając datowanie naszyjnika z młotkami typu „Thora”, skłonni są przypuszczać, że kurhan został usypany nie wcześniej niż w początku X w. lub niewiele później. Wśród rosyjskich archeologów przeważa opinia, że większość kurhanów w Gniezdowie została usypana w drugiej połowie X w., a omawiany 15 kurhan należy raczej odnieść do środkowej części tego stulecia niż do początku tego wieku¹⁸.

Z tego krótkiego opisu znalezisk Kuścińskiego w Gniezdowie widać, że szczęście mu sprzyjało i już w pierwszym roku badań rozkopał kurhan, który dostarczył bardzo cennych zabytków. Na opisywanym cmentarzysku znalazł też brązową lampkę, wykonaną w perskich warsztatach w IX w.¹⁹

¹⁴ Kuścińskij 1881, s. 5.

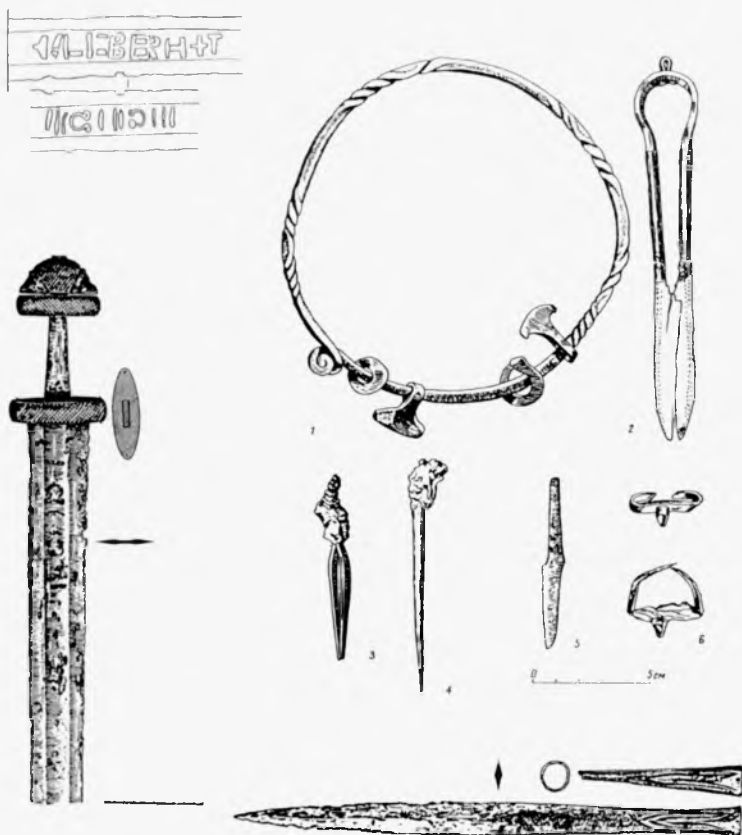
¹⁵ Awdusin 1967, s. 22.

¹⁶ Kirpičnikov 1965, s. 196–201.

¹⁷ Kirpičnikov 1961, s. 187, 188.

¹⁸ Awdusin 1967, s. 25.

¹⁹ Alekseev 1996, s. 116.



Ryc. 3. Gniezdowo koło Smoleńska. Zabytki z badań M. Kuścińskiego w 1874 r. (wg Avdusin 1967)

Fig. 3. Gniezdowo near Smoleńsk; artefacts from the Kuściński's excavations in 1874 (after Avdusin 1967)

Po wielu latach rozkopywania kurhanów w powiecie lepelskim M. Kuściński zamierzał dokonać podsumowania swoich badań i podzielił te kurhany na dwa typy. Do pierwszego zaliczył „starsze”. Te według badacza, znajdujące się w lasach, stanowiły skupiska liczące po 100–200 i więcej obiektów. W nich nie znaleziono żadnych przedmiotów, kości natomiast bywały silnie przegniłe, a ułamki naczyń pojawiały się rzadko. Czasem występowały skupiska węgla. Kurhany drugiego typu „należące do późniejszych czasów” kryły pochówki szkieletowe i znajdowano w nich różne przedmioty. Jakie były kryteria podziału kurhanów Kuściński nie wyjaśnił, nie próbował też określić granic czasowych swojego podziału²⁰. Te domysły badacza spotkały się z powszechną krytyką.

Michał Kuściński, jak piszą rosyjscy i białoruscy jego biografowie kopał dużo i systematycznie. Badania dokumentował dokładnymi zapiskami w dzienniku, fotografował

²⁰ Alekseev 1996, s. 117.

wydobywane zabytki, jednak jak wielu innych badaczy pierwszej połowy XIX w., nie podejmował próby datowania swoich znalezisk, nie starał się określić dokładnego czasu dokonania pochówków. Interesowały go inne zagadnienia, na przykład zasięg zasiedlenia Krywiczan. Sprawę tę starał się wyjaśnić Aleksiej Uwarow i niezwłocznie informował o swych poglądach Kuścińskiego²¹.

Mimo wspomnianej krytyki niektórych poglądów, Kuściński cieszył się uznaniem w kręgach starożytników. Utrzymywał, jak już pisałam, żywe kontakty z Moskiewskim Towarzystwem Archeologicznym, z Towarzystwem Przyrodników w Moskwie, Towarzystwem Numizmatycznym w Krakowie. Był zapraszany do udziału w zjazdach archeologicznych i do komitetów przygotowujących te zjazdy, współpracował z Gubernialnymi Komitetami Statystycznymi, a w 1888 r. współpracował z A.P. Bogdanowem przy organizacji Wystawy Antropologicznej. Jego zasługi dla archeologii rosyjskiej zostały podsumowane w księdze jubileuszowej Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego²² i tu znajduje się spis jego publikacji zamieszczonych w wydawnictwach tego towarzystwa.

BIBLIOGRAFIA

- Alekseev L.B.
1996 *Archeologija i krajevedenije Belarusi XVI w. – 30-e gody XX w.*, Mińsk.
- Avdusin D.A.
1967 *O datirovke gniezdovskogo kurgana s mečom iz raskopok M.F. Kuscinskogo*, (w:) *Kultura i isskustvo drevnej Rusi. Sbornik statej v čast prof. M.K. Karger*, Leningrad.
- Bułkin W.A., Lebedev G.S.
1974 *Gnezdo i Birka (K probleme stanovenija goroda)*, (w:) *Kultura srednevekovoj Rusi*, red. A.N. Kirpičnikov, P.A. Rappaport, Leningrad, s. 11–17.
- „Drevnosti”
1876 t. IV, v. I, s. 12, 13.
- Jasnosz S.
1964 *Gniezdowo*, (w:) *Słownik starożytności słowiańskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 113, 114.
- Kirpičnikov A.N.
1961 *Meči Kijevskoj Rusi (IX- XI v.v.)*, „Sovetskaja Archeologija” nr 4.
1965 *Drevnejšij russkij podpisnoj meč.*, „Sovetskaja Archeologija” nr 3.
- Kruse F.
1842 *Necrolivonica oder Alterthümer Liv-Est – und Curlands bis zur Einfürung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements*, Dorpat.
- Kuścińskij M.F. [Kuściński M.]
1865 *Opyt archeologičeskich issledovanijam v Lepelskom ujezde*, „Vitebskije gubernskie vedomosti”, nr 20.
1871 *O kamennyh orudijach najdennyh b Vitebskoj gub.*, „Trudy I Russkogo Archeologičeskogo Sjezda”, red. A.S. Uvarov, t. I, Moskwa.
1874 *Raskopka 7-mi kurganov v Lepelskom ujezde*, „Drevnosti” t. IV, prot. 88, s. 54.

²¹ Alekseev 1996, s. 117.

²² Uvarova, Borozdin 1915.

- 1881 *Otčot o raskopkie v smolenskoj gubernii v 1874 g.* „Drevnosti” t. IX, vyp. 1.
 1893 *O posązku znalezionym w powiecie newelskim*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” t. II, nr 2, 3, szp. 47, 48.
 1894 *Wykopalisko monet*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” t. II, nr 1, 2, szp. 186, 187.
 1895 *Numizmaty wynajdowane w rzece*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” t. II, nr 1, szp. 287, 288.

Tyszkiewicz K.

- 1868 *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej. Studium archeologiczne*, Berlin.

Uvarova P.S., Borozdin I.N.

- 1915 *Imperatorskoje Moskovskoje Archeologičeskoje Obščestvo v piervyje 50-letije ego suščestvovanija (1864–1914)*, t. II, Moskwa.

B.a.

- 1892 *Broń i narzędzia kamienne ze zbiorów Michała Kuścińskiego*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. II, nr 2, 3, szp. 72, 73.
 1895 *Sprawozdanie z czynności Wydziału Towarzystwa Numizmatycznego w Krakowie za lata 1892–1895*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” t. II, nr 4, szp. 1–3.

Zbrodnia

- 1892 *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów* [z przedmową W. Andersa], Londyn.

MICHAŁ KUŚCIŃSKI – THE FIRST INVESTIGATOR OF GNIEZDOWO

Summary

Michał Kuściński (1828–1905), while studying at the Law faculty at the university in St. Petersburg, met Alesiej Uvarov, who soon became one of the most eminent Russian archaeologists of the 19th century. Thanks to his inspirations, Kuściński got interested in archaeology and carried out archaeological excavations over a number of years in Byelorussia. Acting at Uvarov instigation, he carried out first archaeological excavation of the Gniezdowo cemetery in 1874, the work commissioned by the Moscow Archaeological Association. He dug out a dozen or so burial mounds that year. He discovered three cremated burials with grave goods in one of them. There were the following artefacts among the excavated grave goods: a sword with inscription, spear-head, scissors, and iron necklace with hanging “Thor” hammers. It is believed that this burial mound can be dated back to the middle of the 10th century. The Kuściński’s works in Gniezdowo are regarded as the first properly carried out excavations of the large settlement complex.

Translated by Arkadiusz Marciniak